

Fejér Ádám

Az ördög tisztessége és a szeretet teljesítőképessége Mihail Bulgakov: A Mester és Margarita

Ha egyetlen modatban kíséreljük meg egybefogni Bulgakov regényének történéseit, nem célszerű a címből kiindulnunk. A cím sugallatával ellentétben a regény igazában nem a Mester és Margarita története. Amikor az elbeszélés megindul, a moszkvai írónak és szerelmének sorsa tulajdonképpen már a végkifejlet-hez közeledik, sőt a keretes vagy az időrendet megbontó modern elbeszélésekkel szemben valójában utólagosan sem kerül a figyelem előterébe. Mint a tizenharmadik fejezetnek a regény műfaj konvencióira ironikusan utaló címe jelzi, a "hős" maga, a Mester csak a regény jó egyharmadán túl "jelenik meg", és mindarról, ami vele történt, amit róla tudni kell, csak meglehetősen futólagosan, az események súlytalanságát kifejezni hivatott egybefogottsággal értesülünk. Bár a regény minden mozzanata — mind a moszkvai irodalmi és kulturális élet botrányos jelei, mind a jeruzsálemi színek — valamilyen kapcsolatban vannak a Mesterrel, személyéhez közvetlenül tulajdonképpen egyikük sem kötődik, egyikük sem közvetíti az ő személyes élményeit, vágyait, gondolatait. Margaritáról ugyan a regény folyamán jóval több szó esik, mint a Mesterről, de a hősnő sem a szerelmi történet fonalán, hanem már a Mester utáni Moszkvában, Woland különös ténykedéseivel kapcsolódva vonódik be az eseményekbe.

Bulgakov regénye, A Mester és Margarita tehát nem a Mesterről és Margaritáról, hanem valami másról, Wolandnak és kíséretének — vagyis az ördögnek — a moszkvai látogatásáról szól. A regény azzal kezdődik, hogy Woland váratlanul megjelenik a hamarosan szerencsétlenül járó, baleset áldozatul eső Berlioz, a TÖMEGÍR vezetőségi elnöke meg Hontalan, a rendkívüli élményeibe beleroppanó és nemsokára bolondokházába kerülő fiatal költő előtt, majd miután a városban és környékén számtalan bonyodalmat kavart, egyebek között — a neki szol-

gálatot tevő Margarita kérésére — a Mestert a bolondokházából kiszabadítja, védenccével, Margaritával és a Mesterrel egyetemben elhagyja Moszkvát. De vajon hogyan is válik e Goethe Faustjára való utalásokkal átszőtt regényben Bulgakov Faustjával, a Mesterrel szemben az ördög a mű főszereplőjévé? A szerepcserét mindenekelőtt természetesen a Goethe és Bulgakov ördögábrázolása közötti szembe-tűnő különbség magyarázza. Míg Faust elmaradhatatlan kísérője, Mefisztó minden erejét arra összpontosítja, hogy az "igaz embert" "az igaz útról" letérítse, annak hemes, emelkedett törekvéseivel, elpusztíthatatlan hitével szemben a sötét szenvedély, az alantas élvehajhászás, a kicsinyes önzés nyomában a megsemmisítő kétségbeesés szölamát erősítse, Woland feladata éppen ellenkezőleg az, hogy az ideális szerepvállalásba bezárkózó és az életből ezáltal kiszoruló "romantikus" Mester érdekében — valamint a szellemi—lelki minőségekről nem tudó világ ellenében — az örök igazság szempontjait érvényesítse. Míg a mennyben fogadást kötni akaró Mefisztó a maga külön szempontjai szerint vetélkedik a Faustban, "hű szolgájában" bízó Istenel, Woland, a Sötétség méltóságteljes Fejedelme mint a világrend minden embernél jobb, alaposabb ismerője, a legkisebb dac, a leghalványabb szembeszegülés nélkül, de sajátos ördögi karakterét ugyanakkor mégsem föladván, az ítélkező mindenható Jézus Krisztus parancsainak korrekt, megbízható végrehajtója.

Woland alakjának arisztokratikus méltósága az igazság kérdésében való intellektuális tájékozódás képességében, gondolkodásának az igazság normájához igazítottságában, vagyis hitelességében gyökerezik. A nagy mágus lenyűgöző eleganciája ugyanakkor azért párosul a pokolbeli népség groteszk mentalitásával, mert az igazságot osztogató, az igazság szempontját a legteljesebb megbízhatósággal érvényesítő Woland azt önmaga

számára nem érzi kötelező érvényűnek, mert esetében a gondolkodás hitelessége nem jár együtt a magatartás hitelességével. A személyes léttapasztalás lehetőségével, vagyis egzisztenciával, úgynevezett halhatatlan lélekkel rendelkező ember számára gondolkodás és magatartás hitelességének ilyen mértékű elválasztása természetesen nem lehetséges: a hiteles magatartás követelményét föladó s ezáltal a léttapasztalás igényéről lemondó ember a szándéka szerint célbavett démonikus nagyvonalúságot szükségszerűen elvesíti, s végeredményben száználmasan kicsinyes lelki—szellemi nyomorúságba téved. Bulgakov regényében így módon Woland figurája egyszerre fejezi ki egyfelől az individuális szabadság tudatára ébredő történelmi embernek a hiteles gondolkodás utáni jogos vágyát, és másfelől azt a fölismerését, hogy számára, létre nyitott, halhatatlan lélekkel bíró lény számára — a hiteles magatartást lehetővé tévő léttapasztalás individuumon túlisága, kultúrtörténelmi jellege miatt — ez a vágy a szóba jöhető individuális—démonikus úton sosem teljesülhet. A saját helyzetével indokolatlan elégedetlen, de a kultúrtörténelmi értelemteljesülési folyamatban bízó történelmi embernek be kell látnia, hogy ő a maga töredékes, csonka, ám konkrét történelmi létében is több mint a léttapasztalás képességével nem rendelkező s az Igazság személytelen eszközévé degradálódó ördög üres metafizikai absztrakciója.

Woland nagyvonalú gesztusainak démonikus eleganciájával és tényleges megnyilvánulásainak infernális zagyvaságával a regényben Jesuának mint a Mester által ajánlott Jézus—interpretációnak az alakja egyensúlyoz. Jesua, a regénybeli regény hőse, mint bárki más, ember, csak éppen olyan ember, aki magához hasonlóan, mindenkit föltétlenül jónak tart, aki a szeretetet véli a világot kormányzó egyetlen erőnek, s aki kizárólag a szeretet erejével kívánja vezetetni magát. Semmi kétség, a szeretet parancsa mellett a véksőkig kitartó s az igazság világbeli érvénye mellett mártíriumával tanúskodó Jesua magatartása hiteles, de a regényíró Mester nem fedi el a szeretet ügye, egyetlen ügy mellett magát végletesen elkötelező hősének együgyűségét, nem csinál titkot abból, hogy a Júdás árulásáról nem tudó, az áruló Júdást a többiekkel együtt jó embernek nevező Jesua gondolkodása nem hiteles. A Mester regényének megoldatlansága, befejezetlensége éppen abban áll, hogy nem sikerül összhangot teremtenie az igazság mellett tanúskodó, de az igazságot közben szem elől té-

vesztő hősének ellentmondásos megnyilvánulásai között. Azon a nyugtalanító dilemmán feneklik meg a Mester írói teljesítménye, és torkollik bele Bulgakov regényébe, hogy vajon mit is jelent a mai világban, a zárt, keresztény társadalom után Krisztus követése. Egyfelől — mint azt a moszkvai élet képtelenségei tanúsítják — Krisztus szellemi hagyatéka nélkül a modern civilizáció világa képtelen komédiává torzul, másfelől viszont a keresztény berendezkedés korábbi tradicionalista, tekintélyelvű formáinak megdőlése után már nem lehet az együgyűséget minden további nélkül "szentté" nyilvánítani, a krisztusi megváltásra egyszerűen mint titokra, mint az individuális belátás előtt örökre rejtve maradó vallási misztériumra utalni.

A Woland és Jesua alakja között, illetve Woland és Jesua alakján belül megnyilvánuló ellentmondást, feszültséget a Bulgakov—regény zárófejezetében ítélkező és a Mester hősével már semmiképpen nem azonosítható Jesua—Jézus alakja értelmezi. Ez az ítélőbíró, aki a "tizenkétezer holdtölte" óta bűnhődő Pilátust föloldozza, aki a Mesterrel befejezteti a regényét, s aki a sok hányattatást megélt szerzőnek az örök nyugalmat adományozza, többé már nemcsak egyetlen, a szereteteszmétől vezetett, mellette tanúságot tévő ember, hanem az élő Isten fia, az emberi nem egészének megváltója, aki a benne hívő és a történelemben az általa kijelölt úton haladó embernek a hiteles magatartás fejében járó "örök nyugalmat" és a hiteles gondolkodás képességét, a "fényt" egyszerre ígéri. Efelé a fény felé indul el a holdsugár ösvényen a "gyávaságáért" sokat szenvedett, de a szereteteszme képviselőtéért járó örök nyugalommal megelégedni sem tudó Pilátus, Judea egykori helytartója. Hiteles magatartás és hiteles gondolkodás, klerikus és világi eszmények, célkitűzések egybehangelésének távlatait azáltal sikerül Bulgakovnak felvillantani, a krisztusi megváltás vallási misztériumát az individuális belátás körén belül is értelmezni, hogy a kérdést — a hagyományos intellektuális fölfogással szemben — kultúrtörténelmi összefüggésekbe helyezi. Kultúrtörténelmi szemléletmódra utal a bűne miatt nyomasztó mozdulatlan-ságba dermedő, mintegy a történelmi időn kívül kerülő Pilátus csaknem kétezer évvel később bekövetkező feloldozása, továbbá az a körülmény, hogy ez a feloldozás egy szépirodalmi alkotás, a Mester regényének megszületésének nyomán következik be, illetve hogy Jézus mint a kultúrtörténelmi értelemteljesülés ura ezt a regényt elolvassa, s miután kifo-

gástalannak találja, az író — mintegy a dolgok kívánatos alakulása érdekében — műve befejezésére ösztönzi. A krisztusi megváltás ilyen, kultúrtörténeti fölfogásában nincsen semmi spekulatív teológiai, de nincs az ember nembeliségénél megragadó immanens antropológiai szemlélet sem.

Az igazság, a hit kultúrtörténeti koncepciójának jegyében fogan Bulgakov regényében egészében véve az antik Jeruzsálem és a korabeli Moszkva, az evangéliumi idők és modern tömegtársadalom közötti párhuzam is. E koncepció értelmében a szerző szigorúan tartózkodik attól, hogy a történelmi idő iránt érzéketlenül minden emberi probléma megoldását kizárólag Jézus szavaiban és tetteiben, mint az igazság egyedül hiteles megnyilvánulásában keresse, de távol áll tőle az is, hogy a romantikus historizmus hibájába esve, a kortárs jelenségekben egyértelműen a társadalmi haladás megkoronázását lássa. A Mester és Margaritában — mint azt egyébként Heidegger is tanítja — az igazság az időben mutatkozik meg, s ennek megfelelően a történelmi idő minden szakasza, a leggyaróbb, a legkétségbeesettebb is, az igazság közvetítésének ügyét szolgálja, de a regényben az igazság — ugyancsak a heideggeri tanítás szellemében — nem pusztán szociális jellegű, hanem a lét társadalmon túli és az emberi viszonyokban teljességgel sosem realizálódó igazsága. Egyfelől ugyan Jézus kora mellett szól, hogy Pilátus, aki Jézussal személyesen találkozott, aki az Evangéliumot kortársaihoz hasonlóan elsőkézből kapta, a Mesterrel szemben kiérdemli a "fényt", továbbá az evangéliumi idők történelmi érdemét hangsúlyozza, hogy egyáltalán Jézus akkoriban élt, élhetett, és taníthatott a földön. Hiszen ma, amikor már szinte mindenki individualizálódott, amikor Pilátushoz hasonlóan szinte mindenki kizárólag a fogyasztás és a befolyásgyakorlás rendszerében kivívott pozícióját védelmezi, s amikor a hit és a szeretet individuálisan kisajátított, kiüresített fogalma ezen pozícióharcba kiábrándító módon beleilleszkedik, a judeai Mesternek a modern tömegtársadalom viszonyai közötti fellépésére nyilvánvalóan nincs lehetőség. Másfelől viszont a szépíró Bulgakov, aki a filozófiai rendszer kidolgozásán fáradozó Heideggerrel szemben a hangsúlyt az igazság hagyományos s egyelőre még érvényben lévő intellektuális koncepciója helyett a kultúrtörténeti koncepciónak Heideggernél ugyancsak meglévő kifejtetlen tapasztalatára teszi, nem a létfelejtésre panaszkodik, nem a Szókratész előtti filozófiai aranykort álmodja vissza, nem tartja indokoltnak a

maga korát, ezt a közvetlen benyomásai szerint egyébként lelkileg — szellemileg sivár, sőt pusztán fizikai értelemben is nyomasztó kort mindenben elmarasztalni, hanem az "örök nyugalmat" éppen azáltal érdemli ki, hogy személyes sérelmei és seho-va sem vezető groteszk háborgásai fölé emelkedve, a paradox kultúrtörténeti folyamat részeként értelmezi, az igazság megtapasztalásához vezető út egy szakaszának tekinti.

A Mester és Margarita szerzője az igazság, a hit kultúrtörténeti koncepciójának szellemében érzékeli, hogy bár kortársai képtelenek lennének, akár a Názáreti Jézus személyes varázsának hatására is, szellemi — lelki benuktásukból kiemelkedni, ez a különös, a démonikus hiteles gondolkodást és a szeretetelv jegyében álló, naív, hiteles magatartást, Woland és Jesua szimbolikus alakját végletesen szembeállító, megosztott modern világ mégiscsak a krisztusi megváltás következményeként létezik. Ami Bulgakov színt a huszadik századi Európában történt, az nem csupán negatívan viszonyul a keresztény hagyományokhoz, az nem egyszerűen az egykori zárt, tekintélyvel nyugvó, traditionalista keresztény kultúra bomlásterméke, hanem annak a drámai fordulatnak a következménye, amelyet a krisztusi megváltás szellemében az igazság intellektuális, az embert létre nyitottságától elidegenítő koncepciójának a léttapasztalás elsődlegességét fölfedő kultúrtörténeti koncepcióval való fölcserélése jellemez. Bulgakov azért érti (mint ahogy útja végén, a Verébhegyen, a meredély szélén állva hadonászó Mester Woland toporzólovainak közelében és Behemót meg Korovjov fűtőgetései közepette maga is megéri), ha kifejteti, értelmezi nincs is módja, mindazt, ami Moszkvában történt, mert valamiképp, a kultúrtörténeti tapasztalás bonyolult, áttételes módján tudomásul veszi, hogy a zárt, keresztény kultúra az igazság intellektuális koncepcióján belül állt, mint ahogy a Judeában leélt harminchárom év alatt Jézus sem törte meg — a farizeusokat, az írástudókat, a szerencsétlen Pilátust és a még szerencsétlenebb Júdást megzavaró, a hit elfogadásában őket megakadályozó — intellektuális koncepció érvényét, jóllehet Jézus fellépésének és a keresztény kultúra két évezredének a kultúrtörténeti koncepció érvényesítése volt a tulajdonképpeni, intellektuálisan kifejtendő értelme. A mi huszadik századunk s annak jellegzetes színhelye, a huszas — harmincas évekből Moszkva az intellektuális koncepció végleges kiüresedését, totális ellehetetlenülését példázza, s egyben azt sugallja, hogy a

keresztény kultúra egykori rendjének felbomlása nyomán előállt ellentétől — hiteles gondolkodás és hiteles magatartás képtelen elszakítottaságától mozgatottan — a hit kultúrtörténeti koncepciójának érvénybe léptetése mint a kettős követelmény együttes teljesülésének biztosítéka várható.

Woland és kísérete moszkvai látogatása alkalmával figyelmét elsősorban a városnak azokra a lakóira összpontosítja, akiket a zárt, keresztény társadalom összeomlása megfosztott hagyományos kultúrális kötődéseiktől, s akik ugyanakkor az önálló szellemi teljesítmény nyújtásának igénye, képessége híján nem érzékelik az őket ért lelki—szellemi veszteséget. Vannak közöttük olyanok, akik bizonyos individuális kvalitásokkal rendelkezvén, mint afféle tömegemberek tudatosan, programszerűen, torz ideologikus koncepciók jegyében vállalnak részt az így kialakult viszonyok fönntartásában, igazolásában. Ezek közé tartozik Woland két első áldozata, az előzőekben már említett Hontalan és Berlióz: az előbbi a Jesua, az utóbbi pedig a Woland által képviselt értékek szárnalmas paródiáját adva, továbbá Bengalszkij, a feketemágiát a hivatalos ideológia jegyében "leleplező" konferanszié. De természetesen sokkal többen vannak azok, akik semmiféle individuális minőséggel nem bírnak, akiknek tulajdonképpen képzetük sincs a lelki—szellemi értékekről, s akiket ezért minden tettükben, minden érzésükben és gondolatukban a kicsinyes érdekek alkalmi kielégítésének gátlástalan vágya, csöcselőköztöne mozgat. Ilyen a botrányos dorbézolásairól híres Sztjopa Lihogyjev, a Varietésínház igazgatója, mellesleg Berlióz lakótársa, akit a lakásukba beköltöző Woland Jaltába tüntet el, s aki munkatársai nagy riadalmára és megdöbbenésére onnan küldözgeti segélykérő táviratait. Ilyen továbbá Varenuha, az intézmény adminisztrátora, akit notórius hazudozásaiért Azazelló és Korovjov, a sátán kíséretének tagjai egy nyilvános illemhelyen félholtra vernek, s aki ezután néhány napig "vámpir" és "botcsinálta cinkostárs" minőségében a Berlióz—lakás jelenlegi lakóinak szolgálatába áll. Szót érdemel Rimszkij, a színház gazdasági igazgatója, aki az öt vámpírként meggyőtrő Varenuha elől gyorsvonaton Leningrádba menekül, s akire ott napokkal később egy szállodai szoba ruhásszekrényében bukkannak rá. Közéjük sorolandó Nyikanor Ivanovics Boszój, a Wolandék által megszállt lakás lakóbizottságának elnöke, aki Korovjovtól hagyja megvesztegettetni magát, s akit a markába nyomott rubeleket nyugati valutává átváltoztató Korovjov valutarejtegetésért

följelent, minek következtében a vele történeteket megérteni képtelen tisztos férfiú elméje megzavarodik. A regényben külön fejezetet érdemel Makszimilian Andrejevics Poplaszkij, Berlióz Kijevben élő nagybátyja, aki rokonának halálhírére a lakás megszerzésének céljából tüstént Moszkvába utazik, akit Woland kíséri a lakásból kurtán—furcsán kidobnak, s végül az uti elemőzsiaként magával hozott sült csirkével pofonvágnak. Vele együtt intézik el Andrej Fokics Szokovot, a Varietésínház büfését, miután az Wolandtól kárpótlást követel, a szeánsz alkalmával hozzá került hamis rubeleket akarja beváltani. A sátán a telhetetlen kereskedőnek megmagyarázza, hogy az a tetemes összeg, amit az eddigiekben szemérmetlenül összeharácsolt, tökéletesen elegendő lesz a hátralévő kilenc hónapra, ugyanis, bármily sajnálatos, annak elteltével májrákban fog meghalni.

Az ily módon megleckéztetett figurákon Woland nem valamely különleges szellemi—lelki teljesítményt kér számon. Nincs szó arról, hogy a sátán a hagyományos kötődéseiket vesztett embereket kultúrálisan rehabilitálni, úgymond megtéríteni akarná. A maga gyakorlati szellemétől meghatározottan igyekezete csak arra irányul, hogy a középkoriasan individualizálatlan csöcselék s a csöcseléklet realitásába megengedhetetlenül belenyugvó, ahhoz gyalázatos módon alkalmazkodó tömegember tartsa a korrekt polgári életvitel normáit, hogy a tömegember konszolidálódjék és a társadalom civilizálódjék. Erre mutat az, ahogy Woland a színház büfését kioktatja: "Egy szót se többet! Nem, nem, nem! Soha, semmi esetre! Egyetlen falatot sem vagyok hajlandó elfogyasztani a maga büféjében! Tegnap este elmentem a pult előtt, és máig sem tudom elfelejteni sem a tonhalat, sem a brinzát. Vegye tudomásul drága barátom: a brinza nem zöld, valaki becsapta magát. A brinzának fehérnek illik lennie. És a tea? Mosogatólé! A tulajdon szememmel látam, amint egy szurtos leányzó vödörből öntötte a hideg, forralatlan vizet az öblös szamovárjukba, mi alatt nagy lelkinyugalommal mérték belőle a teát. Lehetetlen állapot, drága barátom! — Andrej Fokicsot fejbe kólintotta a váratlan támadás. — Bocsánatot kérek — hebegte. — Nem azért jöttem, a tonhalnak ehhez semmi köze... — Hogyhogy semmi köze, ha egyszer bűdös! — Másodrendű frissességű tonhalat szállítottak nekünk — mentegetőzött a büfés. — Marhaság, öregem! — De kérem szépen, hogyhogy marhaság? — Másodrendű frissesség, ilyen nincs! Frissesség csak egyféle létezik, elsőren-

dű, és egyben ez az utolsó is. Ha a hal másodrendű frissességű, az azt jelenti, hogy bűdös, romlott." Nyilván nem véletlen, hogy első alkalommal, a regény elején Woland akkor jelenik meg Berlioznak és Hontalannak, amikor a rekkenő hőségben az utcai árusítóbódében szomjukat csak nagy nehézségek árán tudják csillapítani: "Ásványvizet kérek — mondta Berlioz. — Ásványvíz nincs — válaszolta az eladó a bódében, és miért, miért nem, megsértődött. — Sör van? — tudakolta Berlioz. — Kajszibarackszörp, de meleg. — Mindegy, adjon kajszibarackszörpöt! — A szörp dús, sárga habot vetett, és a levegőt fodrászműhely szaga töltötte be. A két író fölhajította, s azon nyomban csuklani kezdett". Tökéletesen érthető tehát, hogy a váratlan eléjük toppanó, civilizátori ambíciókat tápláló, rajtuk polgári eredményeket számonkérő idegent a meghökkenést és gyanakvó, a viszonyokhoz hozzáidomult szovjet állampolgárok külföldinek, nyugati kémnek nézik.

Mint a totális diktatúra körülményei között minden szokatlan, a hatóságok által nem ellenőrzött eseménynek, az ördög moszkvai látogatásának is nyilvánvaló politikai éle van, a váratlanul előálló helyzetekben politikailag mérlegelnek az önálló, felelős döntésektől elszokott, az erkölcsi—jogi normákat, az emberiség természetes gesztusait ellelejtő, megfélemlített állampolgárok. Amikor például a nyilvánvalóan meghibbant, vallási mániába eső Ivan Nyikolajevics Ponirjov, a Hontalan néven publikáló költő "mezítláb, rongyos fehér Tolsztoj—ingben, biztosítóíttel mellére tűzött papírikonnal, az ing alatt hosszúszerű csíkos fehér alsónadrágban, kezében égő gyertyával" megjelenik a TÖMEGÍR színházában, a "Gribojedovban", a jelenlévők hangulatát kifejezve, "egy riadt női hang" ezt kérdi: "Hogy jutott el idáig ebben az öltözékben? Hogy engedhette a rendőrség?" De maga, a korábbi vallásellenességét vallási megszállottsággal fölcserélő Hontalan is, miután Berlioz haláláról és a "gonosz megjelenéséről" értesíti az ott egybegyűlteket, akiket "testvéreinek az irodalomban" szólít, az ördög elfogása céljából a rendőrség segítségéhez kíván folyamodni: "Mondok valamit, elvtársak: telefonáljanak a rendőrségnek, küldjenek ki azonnal őt motorbiciklis járórt géppuskával, hogy fogják el a professzort. És ne felejtsek el közölni, hogy ketten vannak még velem: egy nyurga pepita, a csiptetője törött meg egy fekete kandúr".

Az ördögöt és kíséretét természetesen a rendőrségnek nem sikerül elfognia, az ördögnek a rendőrség köztudottan nem sokat árthat, minthogy a

közbiztonság fenntartásán őrködő intézménynek egyszerűen más természetű a föladata. Wolandéknak viszont csínytevéseik közepette igen nagy segítségükre van a diktatúra rendőrségének az a rossz szokása, hogy hatáskörét messze túllépve, unostaltalan rá nem tartozó dolgokba avatkozik, s hogy céljai elérése érdekében egyáltalán nem válogat az eszközökben. Hiszen az így előálló bizonytalan helyzetben a hatalomnak kiszolgáltatott állampolgárok a legsötétebb akciókban, a legtörvénytelenebb föllépésekben is hatósági szándékot sejtene, s ezáltal igen könnyen zsarolhatókká válnak. Így például Sztjopa Lihogyjev, a Varietészház igazgatója nem utolsó sorban azért fogadja el tényként a fekete-mágia—szeánszról kötött szerződést, melyet feletlenebb képtelennek tart, s amelyre egyáltalán nem emlékszik, mert észreveszi, hogy a váratlan látogatók—e, vagy kik, lakótársának, Berlioznak lakrészét lepecsételték: "Már csak ez kellett! — villant át Sztjopa agyán, és attól kezdve gondolatai már kettős vágányon siklottak tova, mégpedig — ahogy ez katasztrófák idején történni szokott — az egyik oldalon már ördög tudja, hová és merre... Szinte lehetetlen szavakba foglalni a Sztjopa fejében kavargó zagyalékokat. Ott az a fekete barétos ördögfatty a jegett vodkájával meg a hihetetlen szerződésével... Amott meg mindennek a tetejében az a hivatalos pecsét az ajtón! Berlioz ezek szerint rossz fát tett volna a tűzre? Ki hinné! Ezzel szemben a pecsét ott lóg tagadhatatlanul... Ejnye—bejnye! És ekkor feletlenebb kellemetlen gondolat ködlött föl Sztjopa agyában: nemrégiben — micsoda ostobaság — egy cikket adott át Mihail Alekszandrovicsnak, hogy tegye közzé a folyóiratában. Köztünk szólva, eléggé ostoba cikk volt, jelentéktelen, és nem is fizettek érte sokat... A cikk után egy másik emlék bukkant fel (az álmából ébredő, másnapos) színiigazgató ködös elméjében: egy gyanús beszélgetés emléke, amelyet április 24—én este folytattak, ott a lakásuk ebédlőjében, amikor együtt vacsoráztak kettesben Mihail Alekszandrovicsal. Azaz hát gyanúsnak a szó szoros értelmében nem mondható az a beszélgetés (ilyesmire Sztjopa soha sem volt hajlandó), de azért olyan témáról folyt, amiről nem kellett volna beszélni. Igazán el kellett volna kerülni, polgártársak, abszolúte nem volt szükséges szóba hozni! A pecsét előtt persze teljességgel ártatlannak látszott a beszélgetés, de a pecsét után... — Hajaj Berlioz, Berlioz! — zakatozott Sztjopa agyában. — Nem fér a fejembe!" Ráadásul ha egyszer a hatóság le akar Lihogyjevvel számolni, nem föltétlenül kell koncepciót perit a nyakába akasztania, éppen elég van neki a rovásán,

s ezt az erőszakos lakásfoglalók kertelés nélkül az orra alá dörgölik: "Kíséretemnek pedig helyre van szüksége — folytatta Woland. — Úgyhogy valaki közülünk fölösleges ebben a lakásban. És nekem úgy tűnik, hogy ez a valaki éppen ön. — Ő bizony! — mekegte a pepita nyakigláb. — Az úr az utóbbi időben úgyszólván sokat disznóskodik. Iszik, nőzik, visszaél a pozíciójával, egyáltalán nem dolgozik, de nem is tud dolgozni, mert nem is konyít ahhoz, ami a munkaköre volna. Port hint a fölöttes hatóság szemébe! — Állandóan a hivatali autóján furikázik! — vádaskodott a kandúr is... — Nem is értem, hogy lett igazgató! Olyan igazgató, amilyen én lennék érseknek! — dűnnyögte egyre pocsékabb orrhangon (az agyaras, lángvörös hajú Azazelló)". A szélhámós, csaló bandaként garázdálkodó különös társaság meg a rend fenntartásával megbízott hatóság ténykedése zavarbaejtően hasonlít egymásra, s akcióikat a regény pórul járt figuráihoz hasonlóan az olvasó is összetévesztené, ha a regény összefüggésében nem látná világosan, hogy a törvénytelen hatalom a csöcselékmentalitást a társadalom terrorizálása céljából szabadítja a polgárok nyakába, az intelligens civilizátor, az ördög viszont azt — a hatalom tudatos és öntudatlan kiszolgálóival szembeni hathatós föllépés érdekében — csupán irónikusan imitálja.

Wolandék moszkvai látogatásának gyakorlati—politikai pikantériáján túl van bizonyos eszmei—filozófiai éle. A totális hatalomnak magukat átengedő, testük békéjét, szellemi képességeik kibontakozását és lelkük üdvösségét tőle váró moszkvaiak semmiféle, a fizikai világon túlmutató, a hatalom ellenőrzése alá nem vonható, a száznál is több alattvalóvá süllyedő polgárok emberi méltóságát, individuális szabadságát, lelki—szellemi alkotóképességét biztosító létszféráról nem tudnak, a hivataltól ateizmusra kötelezeten Istent és ördögöt egyaránt tagadnak, Kantot mint a materialista világképbe nem illeszthető filozófust "zavarosnak", "érthetetlennek" mondják, Jézus Krisztus személyének történelmi hitelességét kétségbe vonják. A sátán moszkvai vendégszereplése ily módon nemcsak a polgárokat sanyargató hatalommal, hanem minden, a hatalomnak magát lelkileg—szellemileg átengedő polgárral szemben is kihívás. Ebből a szempontból jellemző, hogy Nyikanor Ivanovics Boszójt, a minden hájjal megkent lakóbizottsági elnököt, akinek egyébként épp

elég van a füle mögött, nem az rendíti meg igazán, hogy az igen súlyos szankciókat maga után vonó valutarejtegetésért letartóztatják, hanem az az ördögi fondorlatosság, amellyel a nyomozóhatóságok a Boszój által megvesztegetésként elfogadott rubelköteget nyugati valutával cserélik ki. Egészen nyilvánvalóan a lakóbizottsági elnök világképe rendül meg akkor, amikor az őt megvesztegető Korovjov "világos, gyakorlatias és láthatóan komoly ajánlata", valamint "a beszédmodorában, ruházatában, hasznavehetetlen ocsmány cvikkerében, egész lényében megmutató hihetetlen komolytalanság" közötti nyugtalanító ellentmondást fölfedezi. Ezért kiált föl így letartóztatása pillanatában: "Eltársak! Fogják el őket! Az ördöggel cimborálnak". És ezért kerül hamarosan ő is az elmeorvosok intézetébe. Az elviselhetetlen lelki megrázkódtatástól való félelem készíti a vallásellenes költeményt író Hontalant is arra, hogy az istenbizonyítékokat megdöntő, de helyükbe újat állító Kantot "elme-futtatásaiért két—három esztendőre diliházba akarja csukatni", ahova egyébként, mint tudjuk, pár óra múlva ő maga kerül. Az ördög, amelynek hagyományos foglalatossága a rossz lelkiismeretű emberek gyötrése, az istentagadót természetesen és egyben igen paradox módon Isten létének bizonyításával gyötri: "...ha nincs Isten — fejtegeti — akkor vajon ki irányítja az ember életét, és általában a földi eseményeket? — Maga az ember irányítja — sietett a válasszal Hontalan; kissé ingerült volt a hangja, mert nem egészen értette a kérdést. — Bocsánat — mondta az ismeretlen szeliden. — Ahhoz, hogy valaki irányítson, szükséges, hogy pontos tervekkel rendelkezék valamelyes nem túlságosan rövid időszakra. Engedje meg mármint, hogy megkérdezzem, hogyan irányíthatja az ember a földi dolgokat, ha még nevetségesen rövid időre, nos mondjuk, egy évezredre sem készíthet tervet... de ez még semmi: hiszen a saját holnapjáért sem kezkeskedhet! Képzelve el például — az ismeretlen Berliozhoz fordult —, hogy ön, mondjuk, elkezd irányítani a dolgokat, dirigálja embertársai életét meg a sajátját, egyre jobban rájön az ízére, amint mondani szokás, és akkor egyszer csak... hm— hm... tudós-zarkómája támad — itt az idegen bensőségesen elmosolyodott, mintha a zarkóma említése különös elégtétellel töltené el — igen, tudós-zarkómája — ismételte a hangzatos szót kandúr módra hunyorogva — és ezzel befellegzett az irányításnak! Senkinek a sorsa nem érdekli többé, csakis a

sajátja. Családja hazudozni kezd. Ön rosszat sejtve egyik tudós orvostól a másikhoz szalad, majd kuzuzslokat keres fel, a végén tán jósnőket is. Mind a három egyformán céltalan, amint ön is tudja. Hamarosan elérkezik a tragikus vég: az, aki még nemrég azt hitte, hogy irányít, mozdulatlanul fekszik egy faladában, s a hátramaradók, belátván, hogy hasznát többé nem vehetik, elégetik a kemencében. De van még ennél is rosszabb: az ember például Kiszlovodszkba kerül — az idegen ismét Berliozra sandított (aki éppen Woland megjelenése előtt gondolt arra, hogy az utóbbi időben túlhajszolta magát és a kaukázusi üdülőhelyen kellene pihennie) —, ez aztán igazán kicsiségnek látszik, de még ezt sem tudja megvalósítani, mert hogy, hogy nem, egyszer csak elbotlik és villamos alá esik! Azt állítja, hogy ezt is ő maga rendelte így? Nem helyesebb vajon azt hinni, hogy valaki más rendelkezett? — és az ismeretlen furcsán, kajánul fölnevetett.”

Wolandnak és a moszkvai íróknak a párbeszédét az teszi különleges feszültség hordozójává, hogy benne nem csupán a szovjet állampolgár korlátoitása lepleződik le, hanem mint a nagy orosz klasszikusoknak, Tolsztojnak és Dosztojevszkijnek a témáira való utalás jelzi (ld. Ivan Iljics halála vagy Ivan Karamazov beszélgetése az ördöggel), benne korunk legidőszerűbb és legnagyobb hatású eszmétörténeti problémáira ismerhetünk. Az igazság, a hit intellektuális koncepciójának kiüresedése és az új kultúrtörténeti koncepció megtapasztalása nyomán tulajdonképpen minden, a kor színvonalán gondolkodó és érző ember számára kétségessé vált, hogy az isteni igazság, a lét természetfeletti szempontja a természeti világban és az emberi együttélésben logikai mechanizmusok útján, ésszel belátható és ellenőrizhető módon érvényesülhet, s ugyanakkor minden, a tömegtársadalom realitásához nem igazodó, lelki—szellemi, kultúrális igényeit föl nem adó ember sejtí, hogy valamilyen, általa pontosan meg nem nevezhető módon e világunkban és gondolkodásunkban—érzéseinkben elhomályosuló szempontok érvénye nem szűnt meg. A Berliozt és Hontalant kfigurázó Woland iróniája, bármily kínos, bármily leleplező, mindannyiunknak szól, hiszen kit elégíthet ki manapság a zárt, keresztény társadalom megszabta immanens hit, és ki képes kielégítően alkalmazni a hit új, kultúrtörténeti koncepcióját? Regénye művészi rangjának, szellemi színvonalának megfelelően Bulgakov következetesen tartózkodik attól, hogy a moszkvai élet képtelenségeit egy politikai berendezkedés torzulásaival magyarázza, sze-

rinte e torz és elfogadhatatlan jelenségek is korunk átfogó szellemi— kultúrtörténeti válságának sajátos következményei.

Nem vonhatja ki magát a kor szellemi, kultúrtörténeti válságának hatása alól a szellemi—kultúrális igényeit Moszkva legtöbb lakosával szemben föl nem adó Mester, a regény főhőse sem. Igaz, ő Berlioztól eltérően nem vitatja Jézus Krisztus személyének történelmi hitelességét, vagy Hontalannal ellentétben regényében Jézus alakját nem “sötét színekkel ecseteli”, nem ellenszenvesnek mutatja be, de, mint láttuk, Jesuát kedves, vonzó volta ellenére naív, együgyű figuraként kénytelen ábrázolni, Jézus “Istenemberségét”, valódi szellemi, kultúrtörténeti jelentőségét képtelen megragadni. A Mester, aki az emberlét tényleges problémáit leegyszerűsítve, magát kizárólag a szereteteszme által kívánja vezetetni, Jesua alakjában saját magát, önmaga eszményített mását rajzolja meg. Mint aki csak a jóság, s szeretet érvényét ismeri el, “nem bírja elviselni a lármát, az erőszakot, vitát, meg más efféle zűrzavart. A legjobban a kiabálást utálja, akár düh, akár szenvedés vagy bármi más okozza”. Fél egészében az elvárásainak meg nem felelő élettől, amelybe regényének elkészülte után, regénye elismeretése érdekében, korábbi titkos menedékét elhagyva, ki kell lépnie. S bár mint a szereteteszmét kidolgozó orosz kultúra huszadik századi örököse, Tolsztojjal szemben elvben elismeri a rossz emberi érvényét (ő magyarázza meg Hontalannak az elmeklinikán, hogy az előző nap “a Patriarsije Prudin a sátánnal találkozott”), de elvi fölismerését képtelen a szereteteszme képviselésével összeegyeztetni, képtelen az élet támasztotta követelményeknek megfelelni, nem tudja az életben előálló megpróbáltatásokat értelmezni. A regényét érő méltatlan és számára érthetetlen támadások ezért aláássák lelki—szellemi egészségét. “Az elsőköm még nevettem — meséli a klinikán Hontalannak. — De minél jobban szaporodott számuk, annál inkább változott az én lelkiállapotom. A második stádium is a csodálkozás állapota volt. Ezeknek a cikkeknek minden sorából, fenyegető, magabiztos hangjuk ellenére, valami hamisat, valami nagy bizonytalanságot véltem kiérezni. Mindegyre úgy rémlett, és nem tudtam szabadulni ettől a benyomásomtól, hogy a cikkek szerzői nem azt mondják, amit mondani akarnának, és éppen ezért olyan dühösek. Azután pedig, képzelje, elérkezett a harmadik stádium: a félelem. Értse meg: nem a cikkektől félttem, hanem egészen más dolgoktól, amiknek semmi közük nem volt a regényemhez.

Többek között félttem a sötétségtől. Egy szó mint száz, pszichikailag megbetegedtem. Az a rémkép gyötört, kivált elalváskor, mikor eloltottam a lámpát, hogy az ablakon át (holott csukva volt) valamilyen szörny a nagyon—nagyon hosszú jéghideg csápjával bemászik a szobámba. Attól fogva lámpafénynél aludtam”.

Saját pozíciójának elégtelenségét, a szeretet teljesítőképességének határát a Mester belátja, így kell értenünk azt, ahogy Hontalant betegsége elismerésére biztatja: “Nézzünk szembe az igazsággal. — És ő is a felhők között utat törő éjszakai égítést felé fordította arcát. — Maga is örült, én is az vagyok, minek is tagadnánk”. Az intellektualista gondolkodás konvencióinak cáfolataként Bulgakov regényében a pusztá gondolati fölismerés, a diagnózis fölállítás nem elegendő a betegség gyógyításához, a hiba orvoslásához. Margarita, a Mester szerelme az, aki a Woland képviselte gyakorlati szellemet, a tagadás, a rossz erőt a tiszta szellemmel magát eljegyző férfi szolgálatába állítja, aki a szeretet normája és a rossz emberi érvényének kétségtelen ténye közötti konfliktust vállalja. Míg a Mesteren a félelem hatalmasodik el, és míg ő a rá zúduló csapások súlya alatt hamarosan összeroppan, Margarita az előállt válságos helyzetben egyszerre megtelik tetterővel és gyorsan úrrá lesz felindulásán. Bár az ördög moszkvai küldetése elsősorban minden biztonnyal az, hogy az elgyámoltalanodó írón és szerelmén segítsen, ez a segítség nem képzelhető el az ő személyes beleegyezésük és tevőleges közreműködésük nélkül. Minthogy kettőjük közül az asszony “szeme” szokott “villámokat szórni”, és heves fölindulásában “az asztalt verve” az asszony tesz olyan kijelentést, hogy a regényt alávaló módon megtámadó kritikust, Latunszkijt “megmérgezi”, érthető, hogy a vadkanagyaras, rőt hajú Azazelló őt keresi föl. És nem hiába! Kiderül, hogy Margarita, aki sok embert “gyűlöli”, a Mester érdekében, ha kell, hajlandó akár az ördöggel is cimborálni. A rá váró megpróbáltatások, mint azt Azazelló előre jelzi, kizárólag szellemi természetűek, főlegesen attól tartania, hogy az ördög, ez a tisztességes, korrekt úriember bármiféle kicsinyes erkölcsi kalamajkába keveri, Woland Azazelló által kézbesített ajánlatában nincs elrejtve semmilyen fondorlatos csapda, az általa kínált tiszteletre méltó javaknak nincs utólag, keserves lelki szenvedések által törlesztendő ára, a szerződés megkötése, a szövetség elfogadása egyértelműen maga a lelki—szellemi fölszabadulás, a testi—lelki kiteljesedés. A vadkanagyaras küldöncről kapott krém Mar-

garitát “nemcsak külsőleg változtatta meg. Belül is, egész testében, minden porcikájában forrt, pezsgett az öröm, Szabadnak, mindentől fölszabadultnak érezte magát. Világosan érezte: az történt vele, pontosan az, amit előérzete már reggel megjósolt, és most mindörökké elhagyja a palotát, egész régi életét. Ebből a régi életből most mégis kivált egy gondolat — a tudat, hogy még egy végső kötelességét kell teljesítenie, mielőtt elkezdődik az az új, rendkívüli és nagyszerű, ami máris szinte húzza őt felfelé a levegőbe. Ahogy volt, pucéran, átszaladt a hálóból férje dolgozószobájába — közben néha—néha a levegőbe emelkedve — villanyt gyűjtött és odaszaladt az íróasztalhoz. Egy kitépett blokkra tisztán, javítás és törlés nélkül, nagybetűkkel a következő sorokat rózta ceruzával: Bocsáss meg, és felejts el mihamarabb. Örökre elhagylak. Ne keress, úgyis hiába. A sok bajtól, bánattól boszorkánnyá lettem. Indulok. Él boldogul. Margarita.” Nem gondolhatunk arra, hogy Margarita hiteles gondolkodás és hiteles magatartás meghasádságát személyes áldozatvállalás révén megszünteti, hogy a démonikus gyakorlati szellem és a tiszta szellem viszonyát normalizálja. A világ áldozatának meghozatala után is olyan marad, amilyen azt megelőzően volt, mert egyfelől a személyes teljesítménynek a romantikus illúziókkal szemben nincs a dolgokra semmilyen közvetlen hatása, másfelől viszont a világ meghasádsága nagyon is tükröződik az ember személyes arculatán. Az asszony feladatvállalásának szükségessége éppen ebben a körülményben fogan. Így érthető az, hogy a rendkívüli szellemi—lelki teljesítményre vállalkozó Margarita “boszorkánnyá lesz”, vagyis nem oldja meg azt, amit a Mesternek nem sikerült megoldania, nem haladja meg a férfi teljesítményét, csupán szerencsés módon kiegészíti, szerencsés módon hozzájárul annak kiteljesítéséhez.

A Margaritára váró megpróbáltatás nem más, mint annak a körülménynek a tükröztetése magatartásában, hogy a szellemi az emberi világban sosem nélkülözhető, még akkor sem, ha az a normális egyensúlyi állapot megbomlása következtében az igazság személyes tapasztalatától, a szeretettől el is válik, még akkor sem, ha egyébként nem kívánatos módon démonizálódik. A “boszorkánnyá” váló Margarita egyáltalán nem hasonul Wolandhoz és környezetéhez, nem változik át a démonikus szellem kiégett lelkű, degradált problémátlan hordozójává, hanem mintegy a Mester művét kiegészítve, a csőcselék és a tömegember világa, az értelmét veszített moszkvai élet fölé odavarázsolja a szeretet és a

szellem szféráit mint a létigazság teljességére utaló tényezőket. Az asszonyt "igaz, hűséges és örök szerelme" teszi képessé föladatának megoldására, és nem utolsó sorban az, hogy ő, "aki épp olyan szép, mint amilyen okos", a szeretetelvet mindenáron képviselni óhajtó, a csöcseléktől szorongatottan is a hiteles magatartás érvényesítésének mártíriumát vállaló Mestert szereti. Miközben Margarita a sátán bálján mint háziasszony a vendégeket fogadja, szívét a Mester iránti szerelem tölti ki, és a rá kiszabott próbatétel éppen abban áll, hogy érzéseit tökéletes eleganciával eltitkolva (amint Behe-mót, a kandúr mondja: noblesse oblige, a nemesség kötelez), szívélyesen legyen képes üdvözölni e gyanús és meglehetősen visszataszító társaságot. "Engedjen meg egy utolsó jótanácsot, királynőm — figyelmezteti Korovjov. — A vendégek közt sokmindenféle akad majd, ó, nagyon is különbözőek lesznek, de senkit, hallja, Margó királynő, senkit se részesítsen előnyben, ne kivételezzon senkivel! És ha valaki nem tetszik... ó, úgy is tudom, hogy ezt az arca egyetlen rezzenésével sem fogja elárulni, ugye, erre még gondolni sem szabad! Mert észreveszi, abban a minutában észreveszi. Szeretnie kell királynőm őt is, meg kell szeretnie! Százszorosan megkapja ezért jutalmát a mi bálkirálynőnk, háziasszonyunk. És még valamit: senkit se hanyagoljon el! Mindenkinek jusson legalább egy futó mosoly, egy főhajtás, ha kedves szóra nem is futja az időből. Akárhogyan is, de a világért se legyen figyelmetlen, mert abba belebetegednek." Tökéletesen érthető, hogy a démonikus szellem világában, ahol a személyes kapcsolat folytonossága nem teremti érzelmi biztonságot, ott az érzést helyettesítő kifejező formáknak féltiszszerűen túlzott jelentőségük van.

Margarita áldozata nem hiábavaló, a Mester visszanyeri lelki—szellemi egészségét, sikerül kiszabadítani őt abból a bolondokháza— vagy börtönszerű intézményből, ahova — mint Csehov elbeszélésében, A hatos számú kórteremben — azok kerülnek, akik az életben "gyengéknek" bizonyultak. A regény egymásra találó hőseinek azonban az életben változatlanul nincs helyük, de ők maguk sem vágnak az életbe, mint ahogy a küzdelem, melynek szellemi—lelki tétje volt, nem is az életért, az ő életbeli helyük elismeréséért folyt. Életük értelme túlmutat magán az életen, az valamiképpen a Mester írta regényben van, amelyet ugyan kétségbeesett írója egy nehéz órában elégetett, de amely, minthogy Woland szerint a "kézirát sosem ég el",

ugyancsak Woland jóslata szerint "még sok meglepetést fog okozni". S ha a Mester, ez a "javíthatatlan romantikus" Woland jóslatát "szomorúnak" mondja, vagyis valamely szívfacsaró romantikus históriaként értelmezi, a védeneciről gondoskodni kívánó ördög az aggodalmaskodó íróval vitatkozik: "Nem, egy cseppet sem szomorú" — mondja, majd: "Nem lesz semmi baj" — fűzi hozzá megnyugtatóan. Woland tudja azt, amit a Margarita áldozatának jelentőségét még föl nem mérő s a regényét még be nem fejező Mester egyelőre nem ért, hogy ha az életre magára nem is sikerül hatnia, amint a hírhozó Lévi Máté mondja: "a fényt nem is érdemi meg", sikerül kivonni magát az élet kegyetlen uralma alól, "az örök nyugalmat" kiérdemli, vagyis sorsa többé nem romantikus.

Bulgakov regénye, amelybe a Mester alkotása — a befejezésében realizálódó ontikus—kultúrtörténeti koncepció révén — beletorkollik, a főhős alakjának a tizenkilencedik századi, romantikus kompozícióval ellentétben szűkebb teret enged. Bár kétségtelenül a Mester figurája a több szálon és több síkon futó történések gyűjtőpontja, az ő individuális kezdeményező-készsége, az ő személyes motívumainak összessége nem elegendő a koncepció kikerekítéséhez, az események egybefogásához. Jóllehet, valahogy minden vele és általa kezdődik: Woland tulajdonképpen miatta látogat el Moszkvába, Jesua—Jézus a Mester regényét olvassa el, Margarita neki segít, az ő műve kiteljesítésén fáradozik, mégis az ő személyes ihletén, alkotókedvén kívül Woland látogatása, Jesua tanácsa és Margarita közreműködése is elengedhetetlen a mű befejezéséhez. A mű, a Mester műve, amelytől a megfáradt, megtört író maga is elidegenedik, alkotója fölé magasodik, neki magának mintegy utólagosan kell felnőnie az általa kezdeményezett műhöz. Ő maga is úgy érzi, "neki nincs neve többé, lemond a nevééről, mint minden egyébről az életben", azt kívánja, hogy a nevét "felejtsek el". A kiléte után érdeklődő Wolandnak pedig azt válaszolja, "most már senki". Már csak úgy anoníman Mester sem akar lenni, "az írás mestere", ahogy Maragarita nevezi, s ahogy még nemrég Hontalannak bemutatkozott. Csak az "örök nyugalom" megkapása nyomán érti meg — nem is azt, amit tett, hanem — azt, ami az örök igazság nevében vele és persze nem utolsó sorban általa történt. Annyira így van ez, hogy végül a mű ontikus—kultúrtörténeti koncepciójának elengedhetetlen elemeként, létrejöttének nélkülözhetetlen föltételeként értékelődik a csöcselékmentális

moszkvai uralma, a Mester és Margarita mérhetetlenül sok szenvedések okozója, hiszen mi más készíthette, kényszeríthette volna az individuum tizenkilencedik századi ambícióiból kiábránduló modern íróra, hogy az emberlét egyetemes kérdéseinek az ő lehetőségeit nyilvánvalóan meghaladó összességét vállalja. Talán ez az oka, hogy a mindent megértő, magában mindent elrendező Mester végül megbékélten búcsúzik el a várostól: "Nos, Mesterem, — fordult Woland külön a férfhoz, — búcsúzzék el a várostól. Itt az idő! — És Woland tölcsermandzsettás fekete kesztyűjével arra mutatott, ahol a folyó üvegének szilánkjában ezer meg ezer napocska csillogott, és e napokon túl a nyárias forrásban izzó város párállott, gőzölgött a ködben. A Mester leugrott a nyeregből, otthagyta a lovakat, és odaszaladt a meredély szélére, fekete palástját a földön vonszolva maga után. Lenézett a városra. Az első pillanatban fájó búbánat szorította össze szívét, de ezt csakhamar bizsergető izgalom váltotta fel, cigányos vándoröszön pezsdülő öröme. Örökre!... Ezt alaposan végig kell gondolni... — suttogta a Mester, és megnyalta száraz, cserepes ajkát. Befelé figyelt, pontosan számba vette, mi történik a lelkében. Izgalama — úgy rémlett — mély, fájó sértődöttségbe

Fejér Ádám a szegedi József Attila Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszék tanára. Jelen írása részlet a Modern kelet—európai regények című készülő kötetéből.

csap át. De ez nem volt tartós, csakhamar elmúlt, büszke közöny váltotta fel, és legvégül az örök, állandó nyugalom előérzete. A lovascsoport szótlánul várta a Mestert. Nézték, amint a magas fekete alak a meredély szélén állva hadonászik, s hol földszegi fejét, mintha pillantásával át akarná fogni az egész várost, és még annál is távolabb akarna tekinteni, hol pedig a mellére hajtja, mintha a satnya, letaposott füvet szemlélné a lába alatt"... Amikor a Behemót egy hatalmasat füttyentett, "a Mester összerezgett, de nem fordult meg, csak még izgatottabban gesztikulált, két kezét égnek emelve, mintha megfenyegetné a várost". Majd Korovjov még hatalmasabb füttyére, amelyet "Margarita nem hallott, csak látott, mert tüzes paripájával együtt vagy tíz ölnyire röpitette, amely közvetlenül mellette folyópartig megrepedezett, partnak egy jókora darabja a kikötővel meg a rajta lévő étteremmel együtt leszkadt és a folyóba zuhant... a Mester megszédült. Fejéhez kapott, és visszasietett várakozó utitársaihoz. — Nos, megtörtént a búcsú? — kérdezte Woland lova magasáról. — Megtörtént — válaszolta a Mester megbékélve, és nyíltan, bátran nézett Woland szeme közé".

(Szöllősy Klára fordításában idéztünk a regényből)

■ DIE NARRHEIT HAT EINGROSSES ZELT

A székácsi bányák gyomrában mit hallanak füleim!
Szétpattanó erek zihálnak. Néhányan még visszafogottan ápolgatják saját pepita köpetüket. És mint szólta Weissshaupt a magasba meredő lila létrák láttán? — Szegény bolond Johni! Ariadne fonala sem segít ki.
Röpülő pókok közt, mégis konok magányba zárva — egy gyermekkori méhcsipés, a la Saint Jean a homonculus és a popelikánusok Robert Lehourge és Cessare Borgia valaminek titka, s a titok, mely valaki előtt rejtve marad...
sub umbra alarum tuarum
Baphomet...